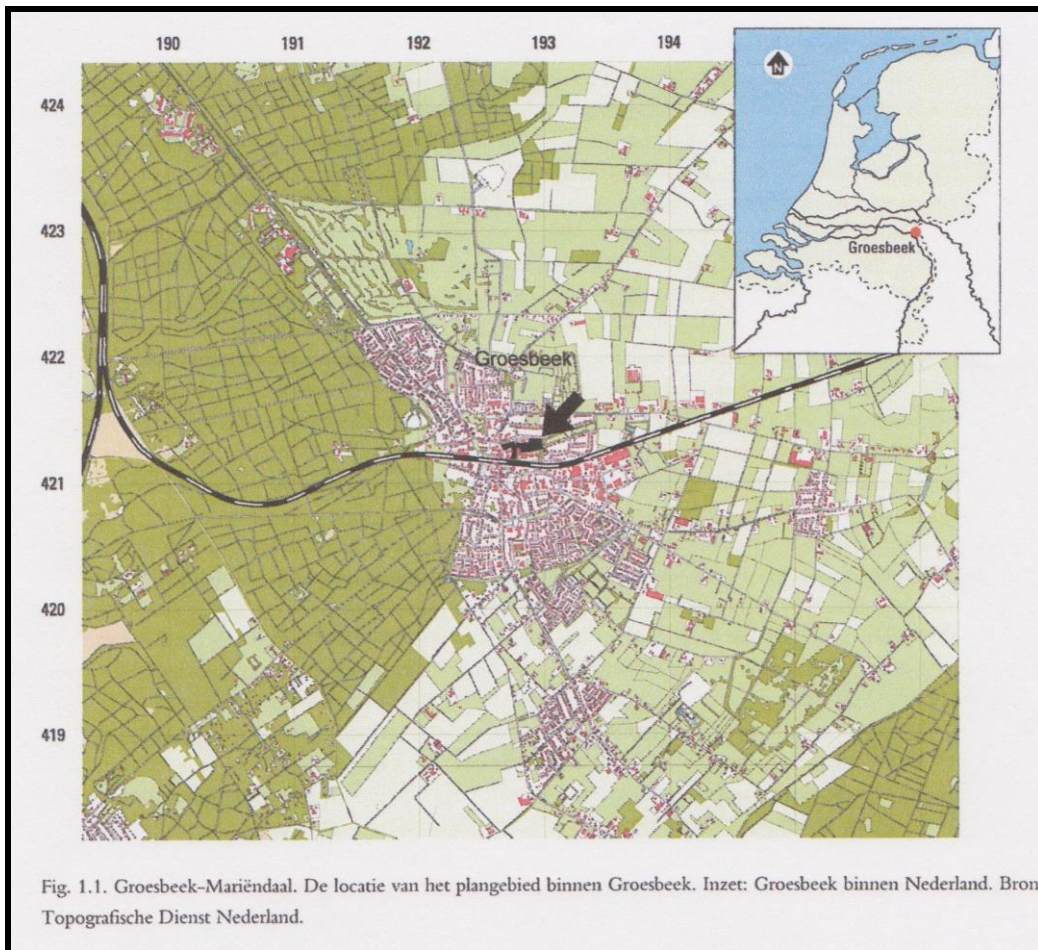


## 1. Bewoningsgeschiedenis van het centrum van Groesbeek (Hoflaan/Mariëndaal/Dorpsstraat en Kerkstraat)

Hypothese van VUHbs Archeologie uit 2014 (rapport GSB-MD-11/CIS 46530) op basis van hun archeologisch onderzoek van de afgelopen jaren (2011/2013) op en rond het terrein van Mariëndaal en met gebruikmaking van resultaten uit eerder uitgevoerd archeologisch onderzoek door respectievelijk de Heemkundekring Groesbeek uit 1990 (kasteel - Hoflaan), BAAC uit 2005 (Woontorens/ voormalig Mavoterrein Hoflaan) en RAAP uit 2007 (Nederzetting aan zuidzijde Kerkstraat).



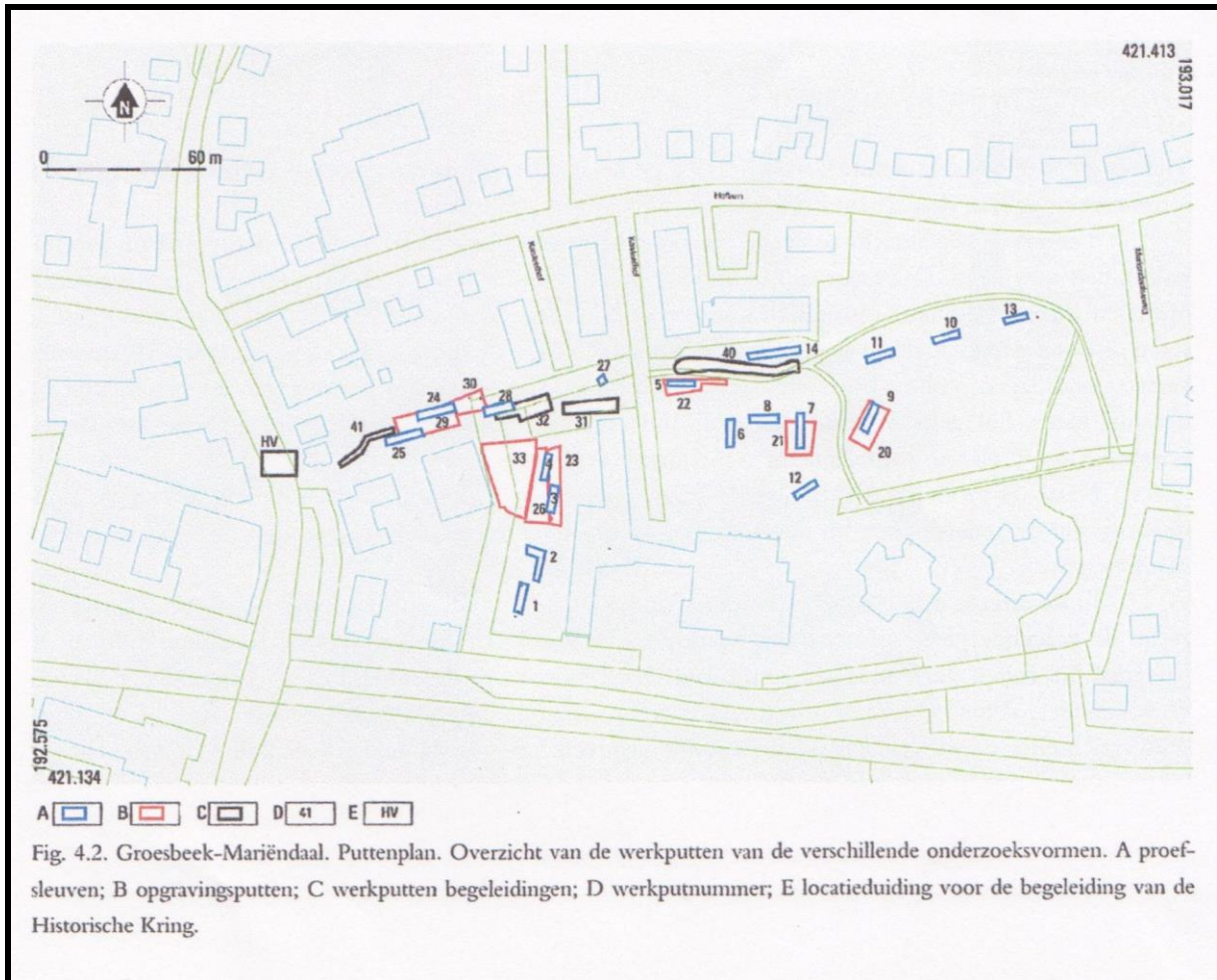
### Inleiding:

De aanleiding voor het hier aan de orde zijnde archeologie onderzoek uit 2011/2013 is de geplande woon/winkelbebouwing op en bij het terrein van het zorgcentrum Mariëndaal tussen de Hoflaan en de Stationsweg en het boven de grond halen van een deel van de Groesbeek op dat terrein.

Al in 2011 werd archeologisch vooronderzoek uitgevoerd. Daarna (met een concentratie in 2013) deels archeologische begeleiding en archeologisch onderzoek. Een en ander vond

plaats door medewerkers van het bureau VUHbs archeologie te Amsterdam, onder leiding van de zeer betrokken senior archeoloog Johan van Kampen.

Op onderstaand **figuur 4.2.** is het zgn. puttenplan van die archeologische activiteiten aangegeven.

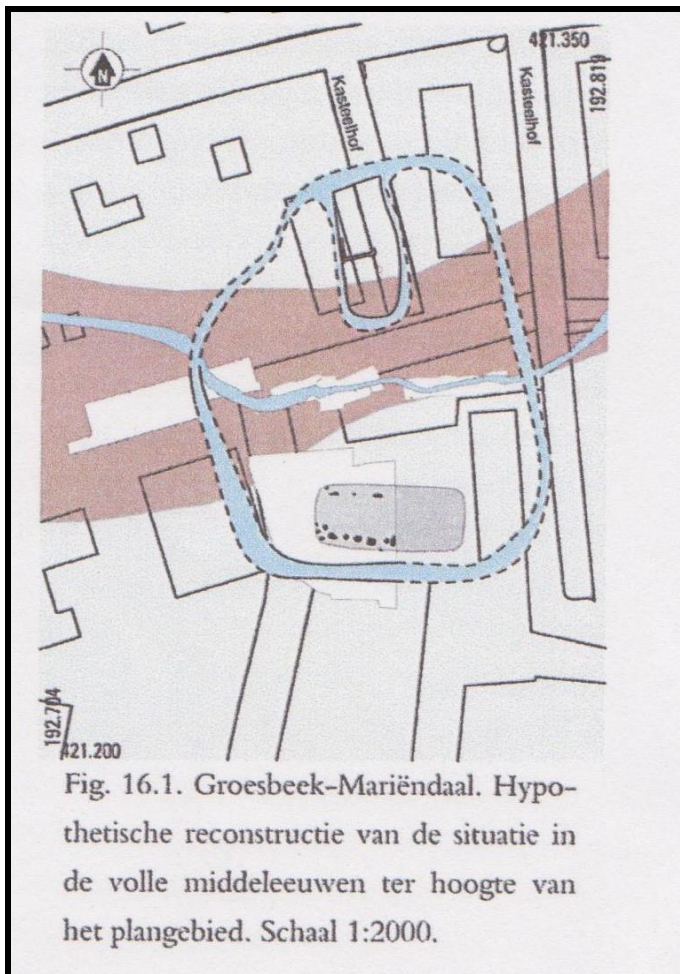


### Reconstructie (hypothese) van de bewoningsgeschiedenis in het centrum van Groesbeek:

Hoewel een handje vol vondsten en een tweetal dendrochronologische dateringen suggereren, dat er al voor de Volle Middeleeuwen sprake moet zijn van een mogelijke nederzetting in de directe omgeving van het plangebied (**zie figuur 1.1**), lijkt er pas sprake van echte bewoning rond het midden van de 11<sup>de</sup> eeuw. Er wordt dan aan weerszijden van de Groesbeek gebouwd aan een nederzetting. De term nederzetting dient hier in de ruimste zin van het woord te worden opgevat. Het vondstmateriaal en de sporen wijzen namelijk niet op het bestaan van een – voor de Volle Middeleeuwen gebruikelijke agrarische nederzetting – maar eerder op de woonplaats van één of meerdere personen uit een hogere sociale klasse. De argumenten hiervoor worden onder andere gevonden in het bestaan van een tufstenen gebouw, dat op zichzelf al als een zeldzaam bouwwerk voor deze periode mag worden gezien. Maar ook de sporen van de, vermoedelijk, gelijktijdige gebouwen kunnen

niet worden gezien als de gemiddelde volmiddenleeuwse boerderij. Het zijn sporen van vrij grote tot zeer grote gebouwen, die tenminste gedurende één fase, binnen een omgepeld terrein hebben gestaan. Dergelijke terreinen werden in de Volle Middeleeuwen per definitie bevolkt door leden uit de hogere klassen. De sociale status van de bewoners wordt ook onderstreept door de samenstelling van het aardewerkspectrum in combinatie met enkele metaalvondsten. Het metaal bestaat onder andere uit enkele bijzondere beslagstukken, paardentuig en een bijzondere zilveren munt. Het aardewerk is overwegend importaardewerk, hetgeen aangeeft dat de bewoners duidelijk toegang hadden tot een handelsnetwerk. Ook in het houten vaatwerk en het botspectrum lijkt een aanwijzing te zijn gevonden voor een goede levensstijl van de bewoners in de 11<sup>de</sup> tot en met de 13<sup>de</sup> eeuw. Een gemoesterde kom van elzenhout werd destijds als luxe waar gezien. De aanwezigheid van hertenbot en in mindere mate van paardenbot zijn eveneens aanwijzingen voor een bevoorrechte positie van de bewoners. Kennelijk was men in de gelegenheid om paard te rijden en te jagen. Activiteiten die niet aan de gewone man waren voorbehouden.

Aangezien de bewoning aan beide zijden van de Groesbeek gelijktijdig lijkt te hebben plaatsgevonden, wordt er van uit gegaan, dat de bewoners van de gebouwen met elkaar in contact stonden. Hoe de verhoudingen precies lagen is niet duidelijk, maar men mag aannemen dat de persoon of familie die in het tufstenen gebouw resideerde hoger op de sociale ladder stond dan de mensen elders binnen deze nederzetting. Opvallend is echter dat deze mensen zelf ook in vrij grote gebouwen woonden. Dit lijkt wel vaker voor te komen (b.v. Someren). Waarschijnlijk stonden het tufstenen gebouw en de overige gebouwen binnen hetzelfde omgepeld terrein. Daar komt bij, dat het tufstenen gebouw mogelijk zelf ook nog eens apart omgracht was. De Groesbeek zorgde voor een natuurlijke (west-oost) scheiding in het terrein die wellicht ook een eventueel statusverschil benadrukte. (**zie fig. 16.1** met aan de noordzijde het omgrachte terrein van het tufstenen gebouw en aan de zuidzijde een forse boerderij/woonhuis).



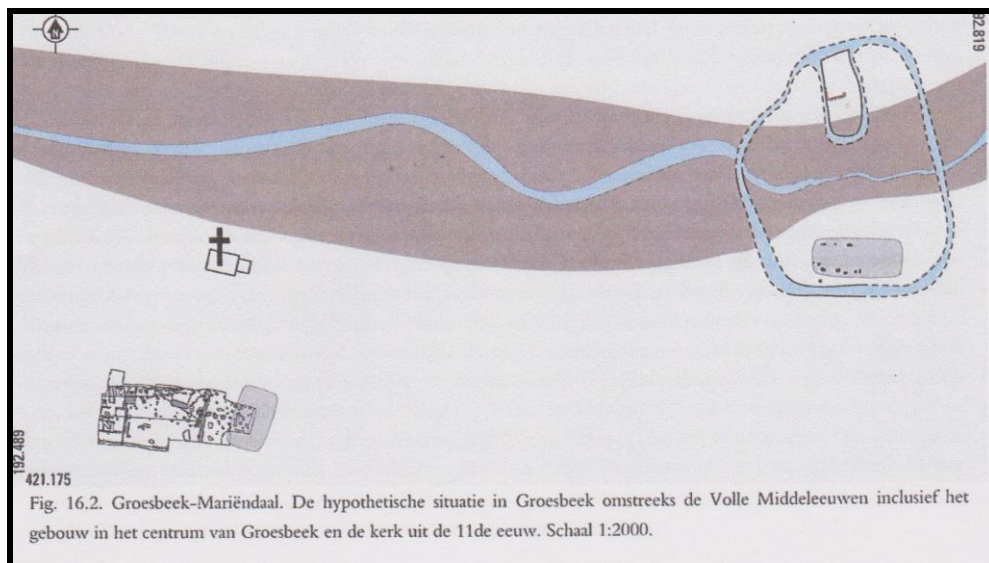
Het is niet zeker wie de bewoners van de nederzetting waren of wat hun positie in de maatschappij was, maar een aanwijzing hiervoor wordt wel gevonden in de historische vermelding over de schenking van een mogelijke ontginningshoeve te Gronspech (de oudste benaming van Groesbeek) aan een zekere Sindicho op 27 mei 1040. Hierbij gaat het dan met name over de sociale status van de persoon. Hij behoorde namelijk tot de klasse der ministerialen. Dit was de hoogste klasse binnen de onvrijen in de Volle en het begin van de Late Middeleeuwen. Vanuit deze stand was het mogelijk om van een onvrije positie op te klimmen naar de ridderschap. Een hoge positie die door velen werd geambieerd. Gezien het formaat van de gebouwen, de toegang tot een handelsnetwerk en de aard van de verschillende vondsten is het zeer waarschijnlijk dat de eigenaren van het tufstenen gebouwen de bijbehorende nederzetting uit deze stand afkomstig waren.

Ongeveer gelijktijdig met de oprichting van deze nederzetting vangt de bewoning in het huidige centrum aan. Hier wordt een nederzetting (aan de zuidzijde van de Kerkstraat) opgericht waarbinnen ook een vrij grote boerderij komt te staan. De bewoners van deze hoeve lijken toegang te hebben tot dezelfde netwerken als de bewoners binnen het plangebied bij Mariëndaal. Zo komt het aardewerkspectrum van beide vindplaatsen goed overeen en is de vondst van een (ruiter)prikspoor een indicatie voor de hogere sociale status

van de bewoners. Schabbink suggereert een directe relatie tussen de bewoners van de nederzetting in het centrum en de heren van Groesbeek. Het is echter waarschijnlijker, gezien de overeenkomsten in de materiële cultuur en de datering daarvan, dat er een relatie bestond met de bewoners van het tufstenen gebouw met bijbehorende nederzetting. Hiervan is het allerm minst zeker dat het leden uit het geslacht van de Heren van Groesbeek betrof. Het vermoeden bestaat echter, dat de Heren van Groesbeek nazaten zijn van de ministeriaal Sindicho. Deze relatie is weliswaar nooit keihard bewezen, maar de resultaten van de verschillende archeologische onderzoeken in Groesbeek tot nu toe spreken een degelijke interpretatie niet tegen. Zo gaat men er van uit dat Sindicho een ontginningshoeve bezat waaraan verschillende kleinere hoeven waren verbonden. Dit beeld komt bijzonder goed overeen met de resultaten van verschillende archeologische onderzoeken. Op basis van de aangetroffen resten moet worden geconcludeerd dat de bewoning binnen het plangebied aanvangt omstreeks de belening van de hoeve Gronspech aan Sindicho in 1040. Wanneer wordt aangenomen, dat de centrale hof waarvan men vermoedt, dat deze werd bewoond door Sindicho, het tufstenen gebouw is, kunnen de huizen uit het onderhavige onderzoek en dat van RAAP uit 2007 (locatie aan de zuidkant van de Kerkstraat) worden gezien als de hoeves die aan die van Sindicho waren verbonden. De datering van de vindplaatsen en de aard van het materiaal dat hier is verzameld pleiten in ieder geval voor een dergelijke interpretatie.

Tot deze periode worden ook de beschoeiingen in de werkputten 31 en 32 (**zie figuur 4.2**), maar ook de oudste fase van de kerk (bij het bronnengebied van de Groesbeek) gerekend. Daarbij bestaat het vermoeden dat er ook in deze periode een watermolen heeft gefunctioneerd in het beekdal van de Groesbeek. Deze zaken geven aan dat de bewoners van het toenmalige Gronspech/Groesbeek zich bezig hielden met vrij grootschalige bouwwerken. De kerk ligt kort naast de opgraving van RAAP (Kerkstraat). Het is zeer waarschijnlijk dat de bouw van de 1<sup>e</sup> kerk is geïnitieerd of op zijn minst (mede-)gefinancierd door de bewoner van het tufstenen gebouw. Hij had duidelijk toegang tot het netwerk waaruit het benodigde bouw materiaal kon worden betrokken en zal ook zeker beschikt hebben over voldoende financiële middelen. De beschoeiing toont aan dat men al in het eerste stadium van de bewoning heeft geprobeerd om de Groesbeek te leiden of te controleren. Dat het hier gaat om een zeer groot waterkundig bouwwerk wordt mogelijk bevestigd door de resultaten van de nachtelijke begeleiding onder de Dorpsstraat (ter hoogte van de bakker). Ook hier zijn resten van een beschoeiing aangetroffen, die gezien de venige ondergrond waarin hij was geslagen waarschijnlijk gelijktijdig dateert met de beschoeiingen binnen het plangebied. Vermoedelijk heeft de beschoeiing langs de volledige lengte van de Groesbeek bestaan. Dit idee wordt ondersteund door, de weliswaar onbevestigde, waarneming van de machinist die de riolering in het plangebied heeft aangelegd. Hierbij zijn grote hoeveelheden aangepunte palen over de gehele lengte van het riool verwijderd. Het tracé van de riolering ligt in het verlengde van de beschoeiingen die zijn aangetroffen in de werkputten 31 en 32 en het ligt dan ook voor de hand te vermoeden dat

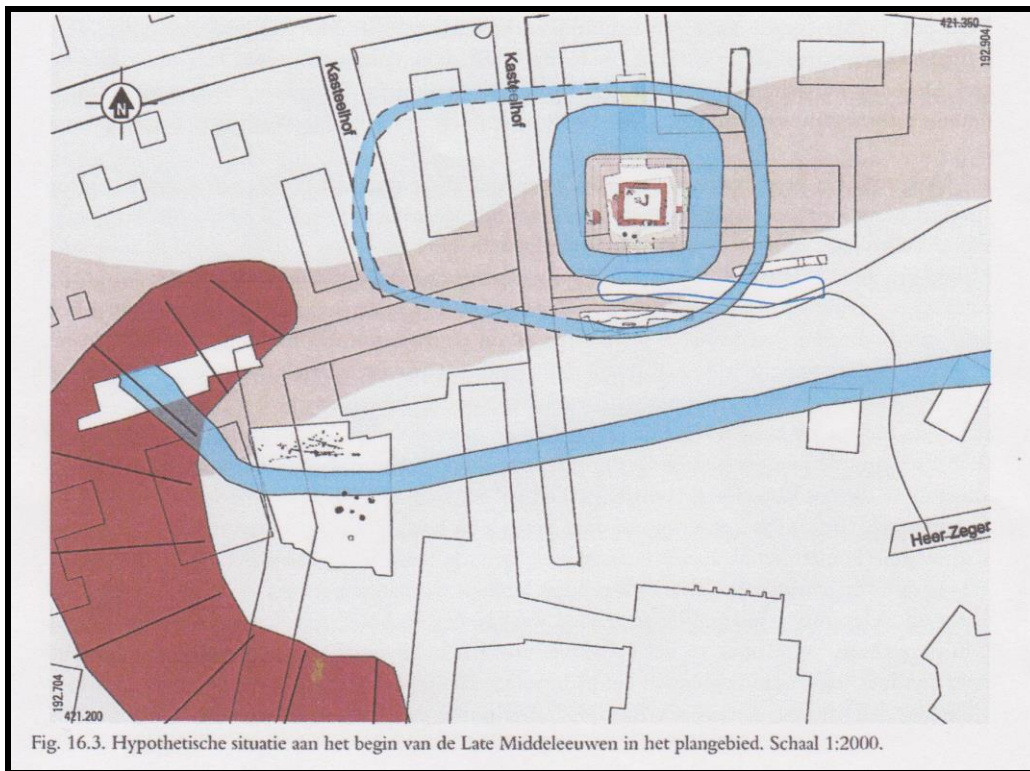
het hier gaat om delen van dezelfde beschoeiing die uiteindelijk aangesloten zal zijn geweest op de beschoeiing die tijdens de nachtelijke begeleiding is aangetroffen.



Vanwege de haaks op de stroomrichting geplaatste slieten in werkput 32 en de beschoeiing met, waarschijnlijk, dezelfde oriëntatie onder de Dorpsstraat, wordt vermoed dat men naast het kanaliseren de Groesbeek op enkele plaatsen ook heeft willen stuwen. Mogelijk is dit gedaan om de watertoevoer voor een watermolen te kunnen reguleren voor het bestaan van een watermolen zijn echter alleen indirecte bewijzen aanwezig voor de Volle Middeleeuwen bestaan deze uit de slieten en de vondst (in 1990 op de kasteellocatie/KHG) van mogelijk een schoep van een waterrad. Daarbij komt dat de status van de bewoner van het tufstenen gebouw hem waarschijnlijk ook de rechten verschafte voor het malen van graan.

Zowel de nederzetting in het centrum als de nederzetting binnen het plangebied lijken door te lopen tot in de eerste helft van de 13<sup>e</sup> eeuw. De nederzetting in het centrum (Kerkstraat) wordt verlaten en Schabbink gaat er van uit, dat de door RAAP aangetroffen ophogingslagen boven de sporen uit de Volle Middeleeuwen er op duiden dat dit gebied in gebruik wordt genomen als landbouwgrond. Binnen het plangebied Mariëndaal uit het onderhavig onderzoek lijkt de bewoning te hebben plaatsgemaakt voor een waterloop waardoor het water van de Groesbeek het dal in stroomde. Deze waterloop is gegraven door de ophogingslagen die zijn opgeworpen aan het einde van de Volle Middeleeuwen. Deze ophogingslagen hebben deel uitgemaakt van een grote kunstmatige verhoging (zie zwarte vlak op **fig. 16.3**/hieronder) in het beekdal. Het is ook nu weer zeer waarschijnlijk dat men deze verhoging met bijbehorende dam of stuw heeft aangelegd om het water van de Groesbeek te reguleren. Deze verhoging is tot op heden zichtbaar op de hoogtekkaart van

Groesbeek. Daarbij komt dat de dam, of wellicht een aanzet daarvan, is gezien tijdens bouwwerkzaamheden bij de RABO-bank in de jaren '70 van de vorige eeuw.



Naast een poging om eventuele wateroverlast van de Groesbeek in te perken zal deze loop ook gediend kunnen hebben als watertoevoer voor een watermolen die in de Late Middeleeuwen in het plangebied heeft bestaan. Het terrein is dan inmiddels in het bezit gekomen van de Heren van Groesbeek. Ook zij hebben zeker de rechten gehad om een dergelijke structuur te bedienen. Dit komt onder andere naar voren uit historische bronnen die spreken van watermolens in de 14<sup>e</sup> en 16<sup>e</sup> eeuw in de Heerlijkheid Groesbeek. Tot nu toe werd echter aangenomen, dat het hier ging om alleen de watermolens van Plasmolen (destijds deel van de Heerlijkheid Groesbeek) , maar het is gezien de resultaten van het onderzoek zeker niet ondenkbaar dat wellicht één van deze vermeldingen doelt op een molen in de Groesbeek. Zeker wanneer men aanneemt dat de bewoners van de burcht (woontoren) uit de 13<sup>de</sup> tot en met het begin van de 15<sup>de</sup> eeuw de Heren van Groesbeek zelf zijn. Ook dit lijkt een zeer plausibele aanname en lijkt zelfs in overeenstemming te zijn met de historische gegevens. Zoals gezegd behoorde Sindicho tot de klasse der ministerialen. Van Winter vermeldt dat het opklimmen uit deze klasse tot in het ridderschap zeker drie generaties in beslag neemt. De nederzetting met het tufstenen gebouw heeft ongeveer 200 jaar gefunctioneerd. Aangenomen dat Sindicho de eerste bewoner was, zullen er na hem nog meerdere generaties gevolgd zijn. Ten tijde van de eerste vermelding van de Heren van Groesbeek in 1258 zijn ze reeds volledig opgenomen in de ridderstand. Dit betekent dat de transitie van ministeriaal naar ridder in de periode ervoor heeft plaatsgevonden. De beschikbare tijdspanne van maximaal 200 jaar biedt voldoende ruimte om deze transitie te

realiseren. In 1265 wordt een (houten/vakwerk) woontoren opgericht, even ten westen van de nederzetting uit de Volle Middeleeuwen. In 1301 verrijst op dezelfde plek een grotere, stenen woontoren met een extra ommuring. Het is gezien de chronologie van de twee vindplaatsen uit de Volle Middeleeuwen en het begin van de Late Middeleeuwen, zeer waarschijnlijk dat zij elkaar direct hebben opgevolgd. De Heren van Groesbeek zijn dan al enige tijd in het bezit van hun ridderschap en het is dan ook niet in tegenspraak met hun status om een woontoren te laten bouwen. Deze woontoren is gelegen aan de rand van het drassige beekdal van de Groesbeek en maakt deel uit van een complex dat valt te typeren als een moerasburcht. Dit type burcht werd vaak gebouwd langs een rivier, waarbij de ontoegankelijkheid van het moeras zorgde voor een natuurlijke verdediging. Tijdens het onderzoek (van VUhs archeologie) is aangetoond, dat er rond de brede gracht die de woontoren omsloot nog een gracht heeft gelegen. Deze lag waarschijnlijk rond het terrein van de voorburcht. Buiten de gracht zijn er van deze voorburcht geen resten aangetroffen. Deze liggen nog in de grond te wachten op toekomstig onderzoek. Een aanvullende vondst in de nabijheid van de locatie van de woontorens uit september 2014 van een aantal forse aangepunte eiken paalresten, die in lijn langs de Groesbeek werden aangetroffen en die intussen gedateerd zijn omstreeks 1265 (1<sup>e</sup> fase woontorens), is uitgelegd als een bruggenhoofd over de Groesbeek.

Ook voor het begin van de Late Middeleeuwen blijkt weer dat de bewoners van het plangebied in staat waren om grote werken te initiëren. Het ophogen van het beekdal en het omleiden van de waterloop zullen een enorme hoeveelheid arbeidskracht hebben geveerd. Deze zal zijn aangestuurd door leden van de hogere klasse. Waarschijnlijk waren dat de Heren van Groesbeek. Het is onduidelijk wat er in de eerste decennia na het verlaten van de moerasburcht gebeurt. Op basis van de datering van de laatste woontoren (gebouwd rond 1301) zal dit ergens in het begin van de 15<sup>e</sup> eeuw zijn geweest. In deze periode is de macht van de Heren van Groesbeek binnen Groesbeek zelf enigszins gereduceerd door de overname van het waldgraafschap door de hertog van Gelre. Pas in het 1<sup>e</sup> kwart van de 16<sup>e</sup> eeuw krijgen zij hun rechten en de daaraan verbonden status in Groesbeek terug. Uit deze fase stamt het even ten westen van de locatie van de woontorens gebouwde kasteel, waarvan de fundamenten in 1990 door leden van de Heemkundekring Groesbeek werden opgegraven. Tussen de afbraak en het weer verlaten van de 2<sup>e</sup> woontoren (rond 1375) en de realisering van het bedoelde kasteel ligt dus ruim 100 jaar. Het is geenszins uitgesloten dat dat kasteel een voorganger heeft gehad (*Noot: de aanwezigheid van een grote hoeveelheid in de fundering van het 16<sup>e</sup> eeuwse kasteel verwerkte kloostermoppen, die gedateerd werden tussen 1375 en 1425, zou daar best eens op kunnen wijzen. Voor die voorganger zou bovendien kunnen pleiten de bouw van de Noordermolen rond 1425 - AdB/HKG*). Enerzijds ligt het in de lijn der verwachting dat de Heren van Groesbeek het terrein in deze periode in bezit houden en direct na het verlaten van de moerasburcht binnen het plangebied een nieuwe woning betrekken. Anderzijds zou de reductie van hun macht door de hertog van Gelre als argument kunnen worden gezien om Groesbeek te laten voor wat het is en zich



terug te trekken in het gebied waar ze wel in het bezit waren van het hoge gericht. In deze situatie zouden ze na het verwerven van het hoge gericht in de Heerlijkheid Groesbeek pas weer een huis laten bouwen binnen het plangebied. Het jaar waarin het hoge gericht wordt toegekend aan het geslacht van Groesbeek is 1527. Dat jaartal valt binnen de aanvangsdatering van het kasteel zoals dat in 1990 werd opgegraven. In deze periode is de waterloop van de omgelegde Groesbeek richting het oosten nog steeds in gebruik. Hij fungeert nu als afvoer van de (dubbele) grachten van het kasteel. Deze wordt vanuit het westen gevoed door de bovenloop van de Groesbeek. Nadat het kasteel in onbruik is geraakt, wordt het terrein in de tweede helft van de 18<sup>e</sup> eeuw overgenomen door de Gelderse Rekenkamer. Op de plek van het kasteel verrijst vervolgens in 1770 het Rent(meesters)huis. Evenals van het kasteel heeft het onderzoek van VUhs- archeologie hier alleen delen van de omliggende grachten opgegraven. Hierdoor is er weinig te zeggen over de situatie ter plaatse tussen de 16<sup>e</sup> tot en met de 20<sup>e</sup> eeuw.

Bram de Boer, secr. HKG, Groesbeek maart 2015